

'אופק חדש וארץ חדשה'

רחל רוז'נסקי

יעל קָהר, מה שחייבים לשכוח: יידיש ביישוב החדש, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2005, 199 עמודים.

היצירה הספרותית ביידיש בארץ ישראל של לפני קום המדינה זכתה לעיסוק מחקרי מצומצם. מקובל לחשוב שהסיבה העיקרית לכך היא העוינות שגילו אנשי היישוב כלפי יידיש, לעתים עד כדי אלימות, ושקיבעה את דימויה של השפה ביישוב כדבר זניח. אך דומני שהתעלמותם של החוקרים מספרות יידיש שנוצרה בארץ ישראל נבעה גם מסיבות נוספות. יידיש, לשונם של יהודי מזרח אירופה עד השואה, טופחה בארצות ההגירה בידי חסידי האידאולוגיה של הלאומיות בגולה או בידי מי שראו בה שלב ביניים עד שהעברית תתפוס את המקום הראוי לה בארץ ישראל. מכאן נבע הדימוי כדבר מקומה של תרבות יידיש, ובמיוחד של הספרות היפה ביידיש שנוצרה ביישוב, כדבר שולי.

ואולם בפועל לא אלה היו פני הדברים. ספרות יידיש לא זו בלבד שהייתה חלק בלתי נפרד מהעשייה הספרותית בארץ ישראל, אלא אף השפיעה על הספרות העברית ותרמה להתפתחותה. טענה זו מבקשת להוכיח יעל חבר בספרה מה שחייבים לשכוח: יידיש ביישוב החדש.

ייאמר מיד: ספרה של חבר אינו הראשון העוסק ביידיש ביישוב החדש. כעשרים שנה לפניו ראה אור ספרו של אריה פילובסקי, צווישן יאָ און ניין: יידיש און יידיש-ליטעראַטור אין ארץ-ישראל, 1907-1948 [בין כן ללא: יידיש וספרותה בארץ ישראל 1907-1948] (תל-אביב 1986). ספר זה פורש מסד תיעודי עשיר ומביא תיאור רב ממדי של מעמדה והתפתחותה של יידיש בארץ ישראל מאז ימי העלייה השנייה ועד קום המדינה. עתה בא ספרה של חבר הדין בנושא מאספקטים אחרים, ובמתודולוגיה שונה

לחלוטין, ומוסיף נדבך חשוב לדיון על מקומה של ספרות יידיש ביישוב החדש, ובעיקר על הדיאלוג בינה לבין הספרות העברית.

חבר בחרה לדון בנושא באמצעות שילוב של דיון עקרוני עם בחינה מדוקדקת של שלושה מקרי מבחן שונים. בהתאם לכך בנוי ספרה מארבעה פרקים. הפרק הראשון הוא מבוא רחב המציג דיון במקומה של שפה בבניית אומה, כפי שהוא נתפס בהשקפתם של תיאורטיקנים שונים, לצד תיאור מצבה של תרבות יידיש ביישוב. שלושת הפרקים הבאים, שהם לב לבו של הספר, עוסקים כל אחד בסופר יידיש אחד – במשוררת ריקודה פוטש ובשני פרוזאיקונים: אברהם ריָנס וזלמן ברכות (Brokhes או Brukhes).

חבר מנתחת יצירות של הסופרים הללו ומנסה ללמוד מתוך הניתוח גם על הבעייתיות הסבוכה של מעמדה של יידיש ביישוב, ועל מקומה של ספרות יידיש שנוצרה בארץ ישראל בהיסטוריוגרפיה הישראלית. באמצעות דיון משולב זה היא מצליחה להביא בפני הקורא את התמונה המורכבת של מצבה של יידיש ביישוב, כמו גם של הדימוי של מצב זה.

לכאורה השוני בין השלושה רב על המשותף. הם פעלו בארץ ישראל בהפרשי זמן: ברכות בימי העלייה השנייה, ריווס החל את פעילותו הספרותית בארץ באמצע שנות העשרים, ופוטש עלתה באמצע שנות השלושים והוסיפה לכתוב ביידיש גם בשנות המדינה. גם מסלולי חייהם, ובעיקר יחסיהם עם עולם הספרות לא היו דומים. ואולם, כפי שמציינת חבר, כל אחד מהם הוא בגדר וריאציה דורית, אידאולוגית או פואטית, של ההווי הספרותי ביישוב החדש (עמ' 183).

אברהם ריווס (1900-1963), הציוני הסוציאליסט יליד לומז'ה, היה פעיל עוד בפולין בקבוצות ספרותיות שכתבו ביידיש. הוא עלה לארץ ב-1924 וב-1928 היה ממייסדי מועדון הסופרים והעיתונאים ביידיש בארץ ישראל. ריווס פעל בארץ בתקופה של צמיחה ביישוב החדש, ועסק במלאכות החלוציות הקלאסיות: ייבוש ביצות וסלילת כבישים. אך כמו הסופרים האחרים שחבר בחרה לעסוק בהם, ביצירתו הספרותית הוא צייר תמונה חלופית של המפעל הציוני וייצג 'אחרים': את היהודי המזרחי, את היהודי החוזר בתשובה ואת מי שאינם יהודים.

חבר מתעכבת על שניים מסיפוריו, 'איבערפלאַנגן' [השתלה] ו'אין דער מחנה' [במחנה], ומצביעה על כך שביצירתו ישנה חתירה תחת הקו הלינארי של הציונות. בעוד הציונות ראתה בחלוצים בנים השבים הביתה, ריווס מציגם כמי שהובאו ממקום אחר ו'הושתלו' בארץ חדשה. היא אף מדגישה את השימוש המושכל שריווס עושה בתכונותיה של היידיש – היותה שפת היתוך, ובעלת דיאלקטים – כדי לתאר את אי האחידות בקבוצת החלוצים. תחושות של בדידות, של זרות ושל פחד מאפיינות את גיבוריו של ריווס, אפיון שהוא שונה מבניית הדמויות ביצירותיהם של הסופרים העברים, כפי שמנתחת חבר.

את ריקודה פוטש (1906-1965) מציגה חבר כייחודית לא רק בהיותה אישה ומשוררת, אלא בשל היותה 'פתרון' אפשרי לדילמה שניצבה בפני סופרי יידיש בארץ' (עמ' 143). חבר מכנה את כתיבתה של פוטש 'כנענית', שכן היא משלבת מודעות למסורות ולתמות של המזרח התיכון העתיק עם פואטיקה מודרניסטית באמצעות היידיש. מסלול חייה ובעיקר יצירתה של פוטש, שעלתה לארץ ב-1934 לא התנהלו בתלם המקובל של הסופרים העבריים בארץ ישראל. היא חיה בירושלים באווירה קוסמופוליטית והסתופפה בחברתם של אמנים, יוצרים ואינטלקטואלים.

שיריה הראשונים התפרסמו ב-1951, לאחר קום המדינה, אבל לטענתה של חבר הם יונקים מתרבותו של היישוב החדש; שכן אף שהאידיאולוגיה הכנענית אומצה על ידי חוגים שוליים בחברה של היישוב החדש, השפעתה התרבותית הייתה מרחיקת לכת, ושיריה של פוטש שיקפו היטב השפעה זו.

חבר מציגה את חטיבת השירים 'די שריפט פון כנען' [הכתב מכנען] ואת שני קובצי השירה 'מולד איבער תמנע' [מולד מעל תמנע], ו'פון קדרון טאָל' [מעמק קדרון]. באחרון, היא כותבת, חותרת פוטש תחת המסורת היהודית-אירופית כאשר היא 'מעצבת' חומש חדש במסגרת חטיבת השירים 'פונעם טאָנס חומשל' [מהחומש של אבא]. מרבית השירים בחטיבה עוסקים בדמויות שהמסורת היהודית אינה רואה בהן דמויות חיוביות: אשת לוט, קין, חוה, אנשי סדום ועוד.

האמביוולנטיות שאפיינה את היחס ליידיש ביישוב הישן בולטת במיוחד אצל הסופר שחבר מציגה אותו ראשון – זלמן ברכות. סופר זה הוא אולי המעניין ביותר מקרב השלושה בכל הקשור במעמדה ובדימויה של היידיש ביישוב ואחר כך גם במדינת ישראל. ברכות, יליד 1886, עלה לישראל ב-1903 ולא הכה שורש במקום מסוים. הוא אמנם עסק בעבודת כפיים, כמו רבים אחרים, אך התפרנס גם כמלח על ספינה ויצא למסעות ציד. ב-1913 הוא עזב את הארץ ושב אליה לפרק זמן קצר במסגרת הגדוד העברי שגויס בארצות הברית. בתקופה זו הוא פרסם באופן קבוע בטאָג הניו יורקי רשימות וחוויות מארץ ישראל, לרבות על היחס ליידיש בה.

אף שביסודו של דבר החוויה הארצישראלית של ברכות שייכת כרונולוגית לימי העלייה השנייה, יצירתו הספרותית, כמו גם אורח חייו, לא תאמו את האתוס של העלייה השנייה. אי השתלבותו בחברתם של בני העלייה השנייה, היותו 'עקור' בלשונה של חבר, משתקפת היטב לדבריה ביצירתו. אמנם דמות ה'תלוש' – מי שהנתק מעולמו התרבותי הישן, אך לא התקבל בעולמו החדש – מוכרת לנו היטב מן הפרוזה העברית של ראשית המאה העשרים, אך חבר מציינת כי הסופרים העברים שכתבו על ה'תלוש' בארץ ישראל של ימי העלייה השנייה והשלישית, עשו זאת בהקשר הציוני. ברכות חרג לא רק מהלשון הציונית – כלומר כתב ביידיש – אלא גם מהממטיקה ומהערכים של הכתיבה הציונית.

חבר ממקדת את ניתוחיה בשני קובצי הסיפורים שגם תורגמו לעברית: דער ירדן רוישט [הירדן סואן] ואונטערן שאַטען פון חרמון [בצל החרמון], ומציינת כי כבר כותרותיהן מסיטות את יצירתו אל השוליים. החרמון נמצא מחוץ לגבולה של ארץ ישראל המקראית, והירדן – בגבולה המזרחי (עמ' 82). חבר המנתחת בדקדקנות את הסיפורים, מגיעה למסקנה כי הדמויות בסיפוריו של ברכות הן עקורות ומתוארות כחיות בחברה לא אחידה. היא מדגימה את ריבוי הזהויות בחברה הארצישראלית המתוארת אצל ברכות באמצעות ריבוי הלשונות המשמשות בשיחות שמנהלות הדמויות: יהודים עקורים, שומרים יהודים המאמצים לעצמם מראה ודפוסי התנהגות של בדווים וערבים. באמצעות כל אלה ועוד מאפשרת יצירתו של ברכות הצצה אל עולם תרבותי שלא הוצג ביצירות אחרות.

חבר מרבה לדון בהעברת יצירתו של ברכות אל הספרות העברית, ולמעשה אל התרבות הישראלית, ובכך היא מוסיפה היבט מרתק במיוחד, החורג מהמסגרת הכרונולוגית המוצהרת של מחקרה. הדיון בברכות כולל גם בחינה של טיפולה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית בספרות יידיש. במסגרת זו מובא מחקרה של נורית גוברין, הרואה בסופר חלק מהספרות העברית. גוברין מתעלמת מכך שברכות היה סופר יידיש ומתארת את אחד מסיפוריו 'גלותי את החרפה', שאינו אלא תרגום ועיבוד של הסיפור 'נאָץ ווילדע חזירים' [בעקבות חזירי הבר] כ'סיפור ארץ-ישראלי למהדרין' (עמ' 77). ואולם המחקרים של נורית גוברין שחבר מצטטת מהם נכתבו בשנות השבעים והשמונים ולכן אינם משקפים רק את מעמדה של יידיש ביישוב, אלא במידה רבה מאוד את היחס לספרות יידיש במדינת ישראל, ויותר מכך – את הדימויים שלה שנתקבעו בתודעה הציבורית, שהיו תקפים עדיין בשנות השבעים והשמונים ושעשו את דרכם גם אל המחקר. מגמה זו ניכרת גם בדיונה של חבר בתרגומי סיפוריו של ברכות לעברית, ובייחוד בספר הירדן סואן שיצא ב-1974, בתרגומו של מרדכי חלמיש.

חבר השוותה ומצאה כי בתרגומו של חלמיש לסיפור 'תחת השקמה' [אונטערן סיקאַמאַר], נוספו פסקאות שאינן קיימות במקור ביידיש. פסקאות אלה יוצרות קונוטציה לספרות העלייה השנייה ובמידה רבה עושות ליצירה 'ציוניזציה' ו'ישראליוזציה'. הנה כי כן, העובדה שדווקא חלמיש ראה צורך ל'עברת' את סיפורו של ברכות ולא רק לתרגם אותו, אומרת דרשני. חלמיש היה עיתונאי דו-לשוני, מראשי אוהבי יידיש ונאמניה. הוא כתב רבות על יידיש בעברית וביידיש ואף הרבה לתרגם ממנה. העובדה שדווקא הוא מצא לנכון להכניס לסיפור את השינויים הללו מדגישה את מקומה הבעייתי של ספרות יידיש בתודעה הישראלית, ומעידה על הצורך של אוהביה לקשטה במה שלדעתם אולי יקרב אותה אל הקהל הרחב.

תרבות יידיש בארצות ההגירה של יהודי מזרח אירופה הוא תחום מחקרי המתפתח בשנים האחרונות. מחקרו ולימודו מאפשרים תובנות חשובות על בניית התרבות

היהודית במאה העשרים, ובמיוחד על הטמנת הזרעים לתרבות היהודית לאחר השואה. ואולם, התפקיד הדומיננטי שמילא הממד האידאולוגי בבניין החברה והתרבות בארץ ישראל החליף את הדיון בתרבות היהודית בדיון בתרבות העברית. מחקרה של יעל חבר תורם תרומה רבת ערך לסילוקה של הדיכוטומיה הזאת. באזמל חד ובסגנון רהוט ומזמין היא חושפת את הדיאלוג שהתנהל בין שתי התרבויות. היא מצביעה על תרומתה של תרבות יידיש לנוצרה בארץ ישראל, אך גם על תרומתה של ספרות היידיש לנוצרה כאן לספרות יידיש בכלל. הספרות שנכתבה בארץ ישראל – מצטטת חבר מדברי דב סדן – פתחה לפני ספרות יידיש 'אופק חדש וארץ חדשה'. אל האופק הזה קורע מחקרה של חבר אשנב מחדש ורב חשיבות.